

Герхард Геземан

СА СРПСКОМ ВОЈСКОМ
КРОЗ АЛБАНИЈУ
1915–1916.

Е Д И Ц И Ј А
СРБИЈА 1914–1918

Уредник
Зоран Колунџија

Преснимљено издање:

Герхард Геземан СА СРПСКОМ ВОЈСКОМ КРОЗ АЛБАНИЈУ
1915–1916. „Српска књижевна задруга“, Београд, 1984

*Наслов оригинала: Gerhard Gesemann DIE FLUCHT – Aus einem
serbischen Tagebuch 1915 und 1916, München 1935.*

[с немачког превео Радослав Меденица]

Copyright © ИК Прометеј, Нови Сад, 2023.

Издавање *Едиције Србија 1914–1918* подржали су

Министарство културе и информисања Републике Србије

Град Нови Сад – Градска управа за културу

[Ставови аутора изнети у књизи, не изражавају ставове органа
који је доделио средства за суфинансирање]

ГЕРХАРД ГЕЗЕМАН

СА СРПСКОМ
ВОЈСКОМ
КРОЗ АЛБАНИЈУ
1915–1916.

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

РТС

РАДИО-ТЕЛЕВИЗИЈА СРБИЈЕ
Београд

Герхард Геземан

СА СРПСКОМ
ВОЈСКОМ
КРОЗ АЛБАНИЈУ
1915-1916.

БЕОГРАД 1984.

Посвећено Јовану Цвијићу

НАПОМЕНА ИЗДАВАЧА

Илустрације у овој књизи преузете су из »Ратног албума 1914—1918«. и »Трновитог пута Србије 1914—1918«.

Мапа Геземановог кретања

Ибарска клисура

1. новембар 1915.

Почињем овај дневник на једној узвишици изнад Ибарске клисуре, одакле пут води за Новопазарски санџак. Иза нас и испред нас простире се далеко, губећи се благо, долина Западне Мораве. Читав предео одблескује зеленилом на јесењем подневном сунцу. Можда се мени само чини да ми долина тако благо одмахује на моје погледе, јер се преда мном као мој најближи циљ испречио мрк планински масив, нејасан и стравичан, опкољен тмурним и кишним облацима. — Али није препоручљиво на почетку пута и дневника освртати се иза себе.

Брдо је голо, трава сасушена. До подножја брда протежу се ливаде, кукурузне њиве и воћњаци. Онамо преко почиње дивљина. Кроз њу води наш пут, горе изнад реке, која се доле вијуга и пробија кроз ждрело. Кроз хуку воде ветар из далеке равнице доноси јеку топова. Немци су пред Чачком, који се налази лево, даље према западу у долини Мораве. Кроз неколико дана заузеће и Краљево, које смо данас морали да напустимо.

Неколико српских војника који се одмарају с нама на трави мисле да није срамота што ће нас победити Немци.

»Ту се не може ништа«, каже црномањаста дугајлија, подофицир, »то је, као што је Краљевић Марко рекао кад је видео прву пушку: 'Сад не по-

маже јунаштво, сад сваки Циганин може убити најбољег јунака.' А они су добри војници. Уосталом, сад и они нас познају, од Аде Циганлије код Београда. Цар Виљем је рекао Макензену да би, кад би имао милион српских војника међу својим савезницима, целу Антанту најурио из Европе. Али тамо горе не могу доћи» — додаде, па показа руком на два планинска венца који се протежу дуж реке са обе стране — »није то терен за њихове хаубице од 15 сантиметара».

Пратио сам његове од дувана пожутеле прсте и гледао преко брегова. Као какав прокоп губио се сеновити теснац у планине. Лево су Столови, десно Троглав а иза њега у сунчаној помаглици Чемерно.

Уз брдо к нама мили црн ланац војника, по двојица. Дугачки бајонети светлуцају. Пошто Срби не марширају с натакнутим бајонетима, то мора да су Руси који су били на Дунаву ради полагања мина. Полазимо да не бисмо доспели у њихову поворку.

Тако, сад ни с места даље. Коњ је стражњим ногама пао на пут. Моји сапутници су један полицијски чиновник и један учитељ са своја два сина. Они имају тешке таљиге и хромо кљусе. Зову га Флоријан, али цвет његове младости давно је прохујао. Нешто теже од наших торбака није кадар да повуче. Низбрдо је још теже него узбрдо, јер га онда кола ударају у стражње ноге и озлеђују. Већ су му сасвим израњављене.

Пут се спушта стрмо према реци. Овде Ибар хучи преко стења и поломњених стабала смрча, набујао од новембарских киша — »ваља дрвље и камење«, каже народна песма. По путу, излоканом од воде и закрченом одронима, река местимично запљускује својом махнитом пеном. У близини вода бруји потмуло, а даље позади као да стравично завија, као да јури гомила малих валова који се плаше да им ови велики напред могу да умакну.

Флоријан се спотиче из једне рупчаге у другу. Тада полицијска власт сваки пут проверава да ли је сав пртљаг још на колима, или нас контролише

— јер се ми морамо држати позади за кола и служити као кочница — да ли по заповести пазимо да се ништа не изгуби из кола. Он има, како каже, доста посла да Флоријана извлачи из рупчага. Уча, међутим, сматра да је испод његова достојанства да игра улогу кочнице. Као да је читавог живота радио нешто друго него друге кочио. Он свој надзор ограничава на дечаке да се с пута негде не оклизну и падну у воду. Тако се нас тројица најмлађих вешамо позади за кола и теглимо кочећи, док у један мах стадоше: Флоријан се опет стражњим ногама скљокао на пут. Полицајац мисли — а таква је нарав ових људи — да ми нисмо пажљиво кочили, па бичем размахну по кочничарској дружини да је праснуо тур нашег малог матуранта, а онда толико навали на Флоријана да је готово погодио и господина учу кад се овај испречи да заштити своје синове. Уча би мени уступио све батине, јер сам му трн у оку, то одавно примећујем. Мали матурант плаче од јада, Флоријан ни да мрдне. Власт мора опет да га извлачи из рупе. Наша поворка се тегли даље. Гимназиста кочи за сву тројицу и гута сузе.

»А сада, синко«, почињем ја очински и да бих му скренуо пажњу на нешто друго, »на коју те сцену из једне чувене српске народне песме, коју сте зацело читали у школи код господина тате, подсећа овај непријатан догађај?« Не зна. Не може да се сети. »Онда се«, настављам ја даље »подсети како у песми „Урош и Мрљавчевићи“ краљ Вукашин шаље своје огњене чауше к протопопу Недељку на Косово, да дође и каже на коме је царство. Да ли им је краљ можда рекао да, ако устреба, с коњима уђу у цркву, да потегну плетене камџије и навале на недужног попа? — Не, то им није рекао, али они то ипак чине, јер ова врста људи, чауши, како их у старим немачким вестима са Балкана називају, одмах навале да туку и без наредбе. Уосталом, када би данас негде овде био протопоп Недељко који би имао књиге цароставне и могао да нам каже на коме ће останути царство, онда бих ја

овога твога огњенога чика чауша одмах послао к њему, чак и уз опасност да га камцијом ишиба.«

Старији брат се смеје. То ми је криво. Стварно нисам ништа зло мислио. Погледам шестошколца, који се сасвим ослонио на озлојеђену кочничарску снагу свога млађег брата: »Пази да те чика чауш не примети како злурадо лупкаш прстима по колима. Људи су данас накрај срца.«

Да наш вођа није био полицијски чиновник, Флоријан би још и данас почивао у оној рупчаги. »Јеси ли јазавац, ту у твојој рупи!« чујем како виче чауш. Па навали дршком од камције. Прилазим сиротом Флоријану и тешим га: »Видиш ли, Флоријане, тамо доле се налази прва крчма на овом злосрећном путу, зове се Лопатница, а ми још вечерас морамо стићи до Полумира!« Усплахирено вуче Флоријан таљиге кроз вечерњи сутон.

Одједном пут нагло скреће. Пред нама се налази стари град око којег вода са три стране хучи, зове се Маглич. Праменови магле од последње кише висе још на његовим зидинама. Не знам да ли је камење тако црвено или се жари од вечерњег руменила.

Руси су нас стигли, добродушни, гојазни, плави људи, румених јагодица. И српски подофицир са својом групом опет је с нама. Стоји поред мене и пропушта гломазни руски караван да прође: »То ти, брате, није ништа друго већ маса ужирена меса, ови Руси. Лењи и без честољубља. Кад би упола били тако храбри јунаци као што су добричине, сели би већ одавно Бугарима за врат и уштедели нам ово повлачење.«

Неколицина од њих научили су добро српски, или тачније, они посрбљују свој руски, питају за име града. »Е па, видиш ли, брате Русе«, одговара подофицир оним мало подсмешљивим изразом који код шумадијских војника спада у добар тон, »у овом граду, Магличу, живео је пре осам стотина година наш краљ Драгутин. Овај крај био је темељ и зачетак наше државе. А сад је свему крај. Тако Господ обрће историју света. Овај краљ Драгутин

био се подигао против свога оца. Сломио је затим ногу и то схватио као божју казну, па је горе ископао једну пећину и у њој двадесет година лежао на трњу и шиластом камењу.«

Сумрак надође изненада. Четири угаоне куле Маглича одударају као црне силуете према светлијем вечерњем небу. Оне четири мање нестале су у помаглици. Река се више не види, чује се само њено хучање. Сад нам је близина Руца пријатна. Са извесним умирењем слушамо како незграпно, ћутећи и стрљиво тапкају иза нас.

Пут постаје све гори. Сви се хватамо за таљиге и придржавамо их а вођење препуштамо кљуцету, које на равном путу иде боље него низбрдо. Одједном се зацрвене мокри пут: иза шуме нешто гори! Иза прве окуке! Није, ватре још нема. Готово пола сата гледамо одсјај ватре испред себе. Заслепљени читавом ломачом, једва се пробијамо напред. Очекујемо галаму, људе, праскање, али око ватре је мртва тишина. Нешто гори, али не дрва, ни слама, ни кућа. Види се само огромни стуб пламена. Француски теретни камион натоварен бензином. Тако је чудно! Ни живе душе, ни гласа, ни пуцкетања, само тихо распевани жамор усијаног ваздуха. Читава долина се зажари, угасне, стропошта се, подскочи према томе да ли ветар подиже пламен или га спушта.

Руси кличу радосно. Ту је топло. Ту ће остати, а ми гегуцамо даље, ћутке, али жестоко узбуђени призором ватре; уз тандрк и клепетање таљига моју мисао обузима ритам:

Један, млин, један млин
Гори иза брега. . .

Један млин, један млин
Гори иза брега. . .

Мој мозак, који већ спава, непрестано то понавља и пита се: где то стоји? где је стајало? У немачкој читанци за више разреде, лево, при дну на страници. . .

Један фењер љуља се на ветру, Флоријан стаде. Испред њега леже рањени и болесни војници, на стотине, наред мокрог пута. Ми морамо са таљигама скренути преко ивице пута, па и ту морамо бити опрезни јер и тамо леже војници. Крчма је пуна. Киша већ пада, рањеници јаучу. Толико је мрачно да не видим где су моји сапутници. Подофицира познајем по гласу. Он се са мном завлачи под кола. Флоријан је испрегнут и привезан за точак. Ја мислим о краљу Драгутину који је спасао на трњу и камењу, и хвата ме сан док киша шушти и рањеници на калдрми стењу.

*Јутарњи разговор о Русима, Пашићу и другом.
Ушће*

2. новембар

Могоа је бити један сат по поноћи кад сам се после сата и по спавања пробудио: таљиге су већ пуне воде, која се почела у млазевима сливати нама на главу. Седамо поред кљусета и слушамо шум кише и тешке снове рањеника. Најзад се леђима наслањамо један на другог.

»Тако«, рече подофицир, »сад можемо нешто да причамо.«

»Да урадимо као дипломати на почетку рата«, кажем ја, »сваки је говорио за себе не обзирући се ни на кога.«

»Да«, додаде подофицир и лупи ме потиљком, »кад би и господа ђенерали овако радили и постављали стрељачке линије овако леђима један према другом, историја би се вратила на старо. . . Они Руси су стварно остали поред ватре. Глупаци! За четврт часа оде им сва дивота. Онда могу да се пруже на друм и да се ваљају склањајући се сваким колима или коњу. Овде бар нико не може преко нас, јер крчма пречи пут. Али на отвореном друму? Где год је топло остају и мисле само на оно

што им је најближе. Мислим да би била потребна бар година дана да се од њих направе војници. Сретам их већ неколико дана на путу. С њима човек не може разговарати, ни кад српски знају. Човек их мора за све запиткивати, чак и кад се занимаш за њихову земљу, за цара, или за њихове градове, или како је било на другим фронтима. . .«

»Одакле си ти заправо?«

»Из околине Ужица.«

»Шта си у цивили?«

»Стално сам у војсци. Отац ми је сељак.«

»Зашто си остао у војсци?«

»Јер нисам имао воље да се мучим на њиви.«

Пауза. Он покушава да запали цигарету. Назад!

»Али сељачки живот је ипак леп«, настављам ја.

»Сељачки живот је пасји живот. Војнички живот је господски живот.«

»Диван господски живот, овде!«

»Баш си глуп! Ти ниси војник, па и ти лежиш у благу. Мислиш ли да је моме оцу сад нешто боље него мени? Рачуница је, мој драги, била проста: кад сам 1913. после бојева с Бугарима био пред отпустом из војске, већ ме је прошла свака воља за орањем. Мислио сам: опет ће доћи до рата, то је сигурно. Тада сам, истина, мислио: с Грцима због Солуна. Зато сам тамо и остао и постао наредник. Кад почне, морам ионако у војску, овако или онако.«

»Имаш ли још браће и сестара?«

»Једног млађег брата, ове године је требало да буде регрутован. Две сестре, једна удата за неког жандара. Он мора да је сад у Београду учествовао у уличним борбама против Немаца. Не знам ништа о њему.«

»Пази, после рата ћеш и ти у жандаре. Ви Ужичани идете сви у жандаре, или бар две трећине српских жандара су из Ужица и околине.

Поласкан, он се насмеја. Познаје старе досетке из хајдучке романтике златиборског краја.

»Или у хајдуке или у жандаре«, настављам ја, »што, у ствари, излази на исто.«

»Да, само су хајдуци данас ретки. Зато имамо утолико више посланика и министара.«

»Они су такође сви из Ужица?«

»Да, ако су радикали или самосталци.«

Сад смо у правом елементу. Сад нам киша више не смета. Сад ћемо седети, леђа уз леђа, и политизирати док нас вода не одваља у Ибар. Осећам по лакој дрхтавици у његовим леђима задовољство са којим осу да прича о Пашићу. А он је и сам радикал, као и цела његова породица. Још од деде. Овде се то обично наслеђује.

»Знаш, ја нисам овдашњи. Ја сам из 'прека', и не познајем ва́ше политичке прилике тако добро. Шта је у ствари с Пашићем? Какав је то човек?«

»Пашић? Он ? Велика ћуталица. Мало људи га је чуло да говори. А кад неко код нас не говори много, или је врло глуп или врло паметан. Он је у младости био архитекта. Али испит није положио, или што му је политика завртела мозак или што је био сувише глуп, не знам. Знам само да је у Пожаревцу сазидао једну кућу и заборавио степенице. Морао је да их накнадно споља прилепи, и сав свет се томе смејао. Али је ипак морао да због политике бежи од ондашњих напредњака, који су се држали Александра и Аустрије. Он је предвидео светски рат кад ја још нисам био ни рођен. Јер он види будућност, као пророк. Али и поред тога може бити глуп. То с памећу нема никакве везе. Ми смо у Ужицу имали једног старог човека, који је убиство Драге и Александра тачно предвидео, боље да кажем видео својим очима, јер је трчао улицом и викао: 'Људи, сад убијају краља и краљицу!' А после мало времена, стојећи укочено на улици, додао: 'Сад су мртви.' И светски рат је предвидео и рекао: 'Једном ће наићи велико зло. Са српском војском биће једном готово свршено, али онда ће доћи један стар човек са белом бра-

дом, ослањајући се на штап, и поћи у ровове к војницима. Онда ће они повратити храброст и потерати непријатеља из земље.' То је био краљ Петар. И то се чудо догодило, јер знаш ваљда да смо у јесен четрнаесте били готово пропали и да је краљ Петар ослањајући се на штап због свог реуматизма, из бање дошао право на фронт, и да смо ми тада одједном опет навалили као вукови, те смо Ђоропека (тако је називао аустријског војсковођу Потјорека) тако смлавили да ниједан Шваба није више остао с ове стране Дрине, Саве и Дунава. Дакле, и то је била истина! И онда је још рекао стари видовњак да се рат неће још дуго докрајчити него да ће доћи још и горе, да ћемо изгубити целу земљу и отићи преко брда и планина, и преко мора, и да ћемо с мора своју земљу опет освојити. А то да ће се тек десити кад ситни жути људи са Истока дођу у Европу. . . Дај Боже да што пре дођу! Мислио је на Јапанце, али откуда је он могао знати ко су Јапанци? Враг би га знао шта ту има. . . А Пашић, за њим су пуцали кад је преко Саве побегао у Аустрију. Онда је отишао у Швајцарску и тамо од руских анархиста научио како се ствара партија. Кад нам је отац причао како је радикалска партија постала, како се и поред свих прогона пробијала и најзад на свима линијама победила, нама деци су такве приче биле милије него оне о Марку Краљевићу и златиборским хајдучима. У години деветсто трећој најзад је дошао стално на власт заједно с краљем Петром. Он не може без њега ништа да уради, то јест не сме. Али Пашић се њега боји. А нарочито стрепи од Ђорђа, зато га је и лишио престолонаследства. Он више воли Александра, који је питомији и паметнији. Пашић је уопште плашљивац. Вероватно сувише мисли. Рећи ћу ти нешто: да се Пашић питао, ми бисмо дванаесте године Бугарима оставили пола Македоније, али наши су официри рекли да то не допуштају и приморали су га да не попусти. Он је обазривији од других људи. Не разумем само зашто после истеривања Ђоропека није с Аус-

тријом углавио мир. Кажу да су му тада нудили целу Босну и Херцеговину. Остало би припало Хрватима. Али он је одбио. Сад смо добро насели: сад можемо спаковати прње и поћи у арбанашку дивљину. А он, пази што ти кажем, он држи државно благо код себе и иде у Лондон. Тамо има дворац, прича народ, диван дворац. Кад притисне на дугме, кућа се окреће око саме себе. Тако има по цео дан сунца и залатка, како му је ђеф. А ми седимо овде испод ових ђубретарских кола и вода ми већ улази лагано у стражњицу. . .»

»Пре неколико дана«, почех ја да бих му одвратио пажњу од нашег мокрог скровишта, »разговарао сам с једним радикалским послаником у Краљеви. Рекао сам му: ‚Слушај, ја не схватам тога вашег Пашића. И народ и сви ви само му се подсмевате. Кажете да не зна чак ни српски. Није у стању ни пет речи заредом да каже. Па и онда погрешно.‘ Кад је дошла бугарска објава рата, упитао је један војник у моме присуству: ‚Шта ће сада чика Пашић на то да каже?‘ А један други, такође радикал као и ти, одговори: ‚Он ће најпре ћутати, затим набрати чело, затрести мало белом брадом, ослонити се замишљено на свој чувени штап и после десет минута замуцати: ‘оће — овај — може — овај — и тако да бидне‘. То сам после причао оном посланику и уз то једну причу коју ћу ти одмах испричати, и питао га откуда долазе тако противуречна мишљења о човеку који вашу судбину већ читав низ година држи у својим рукама, и откуда то да људи имају толико поверења у њега, управо у његовој околини.«

»Па шта је одговорио тај господин посланик?«

»Сажаливо ме погледао и рекао: ‚Знаш шта? Без тога човека не можемо ништа да учинимо, тај доноси срећу.‘«

»И тачно је. Он доноси срећу. Има таквих људи. Стари хајдуци су увек имали са собом таквог батлију. Осим тога, он уме и будућност да види. А што се тиче његовог српског језика, он је из Источне Србије и има брата који је Бугарин, пуков-

ник у бугарској војсци, и зове се Пашев. Али ти си хтео још да ми кажеш ону причу. Хајде, почни!»

»Ви сте имали једног књижевника, али је он већ одавно умро. Он је у доба док су још живели Александар и Драга морао да бежи из земље, јер је писао веома подругљиве приповетке, које се ме-родавнима нису свиђале. Једна таква прича гласи отприлике овако:

Становници једног неплодног краја готово су умирали од глади. Кад су невоља и очајање дошли до врхунца, неко предложи да се одатле селе и да потраже плоднију земљу и бољи завичај. Народ је већ хтео, занесен овом спасоносном мишљу, да кре-не насумице било куд и да тражи ту непознату земљу, али тада један рече:

„Чекајте људи! Куда? Морамо прво потражити вођу који ће мудро и у строгој дисциплини да води народ.“

Коме да се повере? Али гле! У хладу поред пута седи један путник, старији човек, туробна из-раза лица, дугачке косе и седе браде, седи и ћути и при том замисљено лупка путничким штапом по земљи. Познаје ли га ко?

„Јуче сам видео овога човека с једним дете-том. Руку за руку ишли су друмом. Сад је дечко отишао и он остао сам.“

„Био ко био, он је путник из даљине, иако га нико од нас не познаје; он сигурно зна најближи и најбољи пут и може да нас води. Изгледа неки мудар човек, јер само ћути и мисли. Каква прича-лица већ би се десет пута умешао међу нас и за-подео разговор, а он седи сам и ћути.“

Ћутљивци су мудри: већ сваки открива на ње-му и његовом изгледу неку истакнуту особину. Сам Бог га је послао народу на спас. Зато изасланици усрдно замолише великог ћуталицу да буде вођа народу који хоће да се сели, и обећаше безусловну послушност.

Странац на ове дирљиве речи не окрену гла-ве него ју је држао оборену, седео туробан, ћутао

и лупкао штапом по земљи, и мислио. Онда рече кратко:

„Да!“

Прави мудрац, ретка памет!

Идућег јутра нагрну народ на зборно место, само их мало остаде на дому. Јадан је то народ био, кад хоће да се одвоји од својих кућа и огњишта, и гробова својих предака. На њиховим лицима огледала се беда дугих мучних година, али у њиховим очима блистао је и сјај нове наде.

Неколицини старијих људи котрљају се сузе низ лице, одмахују главом у туробној зебњи. Жене падају ничице на гробове својих драгих и опраштају се с мртвима, људи их грубо одмичу да се и сами не би растужили.

Граја, вика, плач деце. Чак се и марва узнемирила. То што воде са собом ионако није богзна шта: понека стара смежурана крава, нека мршава чупава кљусина која тегли сиротињске прѣе на упалим леђима. У свој тој гужви и вици ћути само један, као да се то њега ништа не тиче. Седи погнуте главе и ћути. И мисли. Та он мора да мисли, за све мора да мисли, пошто је тако велику одговорност преузео на себе.

„Да ли да кренемо?“ питају га.

Устаде без речи. Њему се одмах придружише најугледнији људи, да му у случају невоље буду при руци. Стари, туробан, оборене главе, учини неколико корака, достојанствено махну штапом испред себе и гомила одушевљено пође за њим. Убрзо удари на један плот и застаде. С њиме застаде и народ. Он се измаче мало и три пута удари штапом по плоту.

„Шта да радимо?“ викну један.

„Да се обори плот!“ одговори вођина околина, зато и удара штапом по плоту.“

„Ено капије, ено капије!“ вичу деца.

„Мир, ћутите, децо!“

Плот се просу на земљу. Напред!

Убрзо нагазише на трњак. С муком и невољом некако се пробише. Народ овога дана не одмаче